

Ф. ПЕТРУНЬ.

МОСКОВСЬКІ ПЕРЕРОБКИ ЗАХІДНЬО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ МАП.

(Правобережжя в Московській мапографії).

Процес засвоєння Москвою досягнень західно-європейської географічної науки освітлено в студіях П. Пекарського¹⁾, А. Попова²⁾, М. Чарікова³⁾, І. О. Шляпкіна⁴⁾, О. І. Соболевського⁵⁾. Публікувати літературні пам'ятки почато ще з 30-тих років минулого віку⁶⁾. Багатий матеріал наведено у А. Попова⁷⁾. З пізніших згадаємо за видання Космографії 1670 р.⁸⁾ Численні вказівки на перекладні географічні твори (найбільше XVII в.) містять описи рукописних збірок, що авторам їх ми завдячуємо запровадження в науковий вжиток даних про ці літературні пам'ятки⁹⁾.

Але хоч матеріалів і багато, все-ж питання про географічні знання московитів не стало за об'єкт окремих монографічних студій. Ми не маємо продовження давньої праці І. Біляєва — „О геогра-

¹⁾ „Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ“, т. I, СПб., 1862, ст. 333—340.

²⁾ „Обзоръ хронографовъ русской редакціи“, М., 1866 р., в. 1-й.

³⁾ Передмова до видання „Космографіи 1670 г.“—див. Памятники Общества Любителей Древней Письменности, XXI—LVII—LXVIII, СПб., 1878—1881 рр., стор. 1—92.

⁴⁾ „Св. Димитрій Ростовскій и его время (1651—1709)“, СПб., 1891 р., стор. 72—75, 76—95.

⁵⁾ „Западное вліяніе на литературу Московской Руси XV—XVIII вѣковъ“, СПб., 1899 р. (також у збірці 1902 р.)—див. стор. 21—41.

⁶⁾ Московскій Телеграфъ, ч. 42, М., 1831 р., стор. 456—485, порівн. Д. А. Ровинскій, „Русскія народныя картинки“, СПб., 1882 р., т. IV, стор. 465, а також: Н. Спасскій, „Одна изъ русскихъ космографій“, Варш., 1896 р.

Сынъ Отечества, 1851 р., III відділ: Русская исторія, стор. 1—44.

Временникъ Московскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ, кн. XVI, М., 1853 р., III смѣсь, стор. 1—44.

Архивъ историческихъ и практическихъ свѣдѣній относящихся до Россіи, СПб., 1859, т. III, відділ II—вняг „изъ книги космографіи“.

⁷⁾ Op. cit., вип. 1, 1866 р., вип. 2, 1869 р., а також його-ж „Изборникъ славянскихъ и русскихъ сочиненій и статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакціи“, М., 1869 р.

⁸⁾ Див. примітку 3-ю. Дод. ще „Описание Москвы и Московскаго Государства по неизданному списку космографіи конца XVII в.“, М. 1911—вступна замітка Ю. В. Арсеньєва.

⁹⁾ Надзвичайно цінний „Списокъ переводовъ и передѣлокъ съ бѣлорусскаго, польскаго и западно-європейскихъ языковъ, сдѣланныхъ въ Московской Руси XV—XVII вв.“ О. І. Соболевського (див. прим. 5) бажано поповнити даними новіших видань описів рукописних збірок.

фическихъ свѣдѣніяхъ въ Древней Россіи“, що охоплювала період по XV в.¹⁾ При тому розшукання у сфері перекладної географічної літератури звичайно лишилися мало приступні для представників географічного фаху²⁾. Треба додати, що й московський мапографічний матеріал теж не притягав тієї уваги, на яку він заслуговував: в оглядах мапографії Росії немає хоч більше-менше повного обліку мапографічної спадщини Московщини, що переховується по архівах та книгосховищах Союзу або згадується в численних археографічних публікаціях³⁾. Стаття О. М. Ловягіна — „Старинныя русскія географическія карты“, цілком правдива що-до своїх тез, не багата на бібліографічні вказівки⁴⁾.

Малорозроблена лишається й тема про те, як впливала західньо-європейська мапографія на московську. Я зібрав дані, що свідчать про те, що ще за Годунова користувалися з атласу Ортемія для т.-зв. „Большого Чертежа“⁵⁾. Нині ми робимо спробу запорожнити тую прогалину, що є поміж московською мапографічною творчістю та „грядорованными“ на європейський зразок мапами початку XVIII в. Ми знов зупинимось на фактах, котрі доводять, що засвоєно західній мапографічний матеріал було ще за передпетрівської доби—при тому територіяльно цей матеріал пристосований до Українського Правобережжя—об'єкт для дослідження той самий, що і в згаданій моїй публікації.

Свідоцтва про користування західньо-європейськими географічними працями заховалися ще від доби Івана IV⁶⁾. Мою думку про те, що „Большой Чертежъ“ запозичив дані з атласу Ортемія за Годунова, стверджує і той факт, що Ортемій в перекладах відомий в низці списків XVII в.⁷⁾ У Посольському приказі пізніш переховувався примірник Ортемійвського атласу⁸⁾. Московські делегати за часів Бориса підчас пересправ з данськими також мали при собі

¹⁾ Записки Русскаго Географическаго Общества, кн. VI, 1852 р., стор. 1—264.

²⁾ Див., напр., історичні огляди монографії—П. Воляровича в виданні: Г. Зондерванъ, „Географическая карта“ СПб., 1903 р.; Н. М. Быковский, „Картография“, М.-П. 1923; Богрова та инш.

³⁾ Див. прим. 2.

⁴⁾ Його-ж, „Историческіе и библиологическіе очерки“, вип. 1, 1917 р., стор. 83—92.

⁵⁾ „К вопросу об источниках „Большого Чертежа“ — Журнал Научно-Исследовательских Кафедр в Одессе“, т. I, № 7, 1924 р.

⁶⁾ В 1561 р. при переговорах з данськими послами московський уряд посилавсь на „Козмографію“ — Русская Историческая Библиотека, т. XVI, 1897 р., стор. 56; порівн. також стор. 126—звістка 1576 р.

В царському архіві був „переводъ съ космографіи“ — Акты, собранныя въ библиотекахъ и архивахъ Россійской Имперіи археографической экспедиціей... СПб., 1836 р., том I, стор. 353.

⁷⁾ Ленін. бібл. (к. Рум'янц. Музеум) № 456, 2446; фонд Ундольського — № 705, фонд кол. Чудовського ман № 347, Моск. Тов. Іст. та Старов. № 207; пор. ще слав. рукопис Мюнхенської бібліотеки. О. І. Соболевській зазначає, що між оригіналом та московською версією була польська посередня редакція — *op. cit.*, стор. 26.

⁸⁾ С. Бълокуровъ, „О библиотекъ московскихъ государей въ XVI столѣтіи“. М. 1898, стор. 38 — опис 1673 р., видання 1609 р.

„чертежи“ — вони були приступні супротивній стороні, себ-то базувалися на мапах західньо-європейської мапографічної манери¹⁾).

Взагалі, можна простежити кілька стадій у засвоєнні західньо-європейських досягнень мапографії та іншого графічного матеріалу. Ми маємо, напр., список (кол. Синодальної Бібліотеки № 113 XVII в.) хроніки та космографії М. Більського з гравюрами польського видання, що їх перенесено до московської копії. Це первісна стадія. В іншому спискові того-ж твору для малюнків залишено вільне місце (Публічна бібліотека, F. IV. 162, 1670 р.). Рукопис перекладу Більського у фонді б. Сійського монастиря (а також в кол. Архангельській семінарії) містить вже і малюнки пером²⁾. Переклади Ортемія, що за їх вже згадано, зберігають покликання на „чертежи“, дарма що в списках, відомих О. І. Соболевському, їх і немає³⁾. Списки-ж атласу Влаеу, а саме Публ. бібл. Q. XVII. 31 та Q. XVII. 6 (кінця XVII ст.), а також кол. Петербурзької Духовної Академії = Софійський фонд № 1510 мають малюнки та „чертежи“⁴⁾.

XVII вік дає досить велику кількість свідoctв про те, що у московського уряду та його діячів були західньо-європейські космографії, атласи та окремі географічні мапи. Поруч Ортемія та Меркатора, що належали до старшої генерації⁵⁾, у Москві був відомий і монументальний атлас Влаеу — його примірники були і в Посольському приказі⁶⁾, були вони серед майна А. С. Матвіїва; навіть у „домовій казні“ патріярха Нікона знайшлося „семь книгъ въ бѣлыхъ кожахъ, болшіе печатные на латинскомъ языку, и въ томъ числѣ по скаскѣ старца Арсенія Грека, книга описаніе всеа земли, книга описаніе жъ всѣхъ частей поморскіе земли, двѣ книги козмографіи третье части, одна съ прибавкою, книга вторая часть земли козмографіе жъ, двѣ книги четвертой части той же козмографіи“⁷⁾. Цей Ніконовський примірник був за оригінал до перекладу — переклади ці переховуються в кол. Синодальному фонді⁸⁾. У того-ж Нікона між 270 фрязькими „листами“

¹⁾ Русская Историческая Библиотека, т. XVI, стор. 382.

²⁾ А. Викторoвъ, „Описи рукописныхъ собраній въ книгохранилищахъ сѣверной Россіи“, СПб., 1890, стор. 85 та 32.

³⁾ Op. cit., стор. 25.

⁴⁾ Op. cit., стор. 28.

⁵⁾ У Посольському приказі було видання його 1616 р. — Бѣлокурoвъ, стор. 38; він-же уперше наводив документально звістку про участь Богдана Ликова в перекладі „Книги латинской полной космографіи“, себ-то Меркаторового твору — *ibidem*, стор. 31.

⁶⁾ Бѣлокурoвъ — опис 1673 р., стор. 38; пор. також опис 1784 р. — 2 прим. В 1677 р. до Посольського Приказу було передано з Стрілецького Приказу книги Матвіїва, Чаріков, 78, порівн. Соболевський, 22. В 1683 р. до Посольського Приказу було передано з Майстерської Палати 15 книг друкованих латинських „глаголемыя атласъ или описаніе всего свѣта“, себ-то комплект багатотомового атласу Влаеу — див. И. Ф. Токмаковъ: „Обозрѣніе Библиотеки Моск. Глав. Архива Мин. Ин. Дѣлъ“, М. 1879, № 4.

⁷⁾ Временникъ Общества Ист. и Древн. Рос., XV, 1852 р., стор. 107.

⁸⁾ Звідний опис О. І. Соболевського все-ж-таки необхідно порівнювати з даними описів цього фонду, як, напр., „Указателя для обозрѣнія Московской Патріаршей нынѣ“.

були: „на большомъ листу часть Космографіи и еще на большомъ же листу Космографія“¹⁾. У бібліотеці мітр. Павла Сарського знайшовся „чертежъ на полотнѣ Московскаго государства“, друкований²⁾. У царських книгозбірнях європейські мапи (це треба підкреслити) — необхідна приналежність. Згадуються відповідні видання і в хоробах царевича Олексія Михайловича³⁾; царем вже О. М. мав: „карты, въ которыхъ описаны всѣ части свѣта“ та „чертежи Галанской землѣ“⁴⁾. Між иншим добром сина його, Олексія, описано і таке: „Книга Козмографія латынская печать“ та „14 листовъ описаніе разныхъ земель“⁵⁾. У царя Федора були „двѣ книги латинскіе чертежныя латинскія, чертежи разныхъ государствъ“⁶⁾. Додамо, що Посольський приказ по опису 1673 р. мав і *Novus Atlas* і „*Theatrum orbis terrarum*“ Ортемія і Меркаторовський „*Atlas sive Cosmographicae meditationes*“⁷⁾.

В Розряді знаходивсь „Чертежъ печатный нѣмецкій въ свитку, а на немъ описанье Московскаго и Свѣйскаго государства землямъ,“ так само як і „чертежникъ невеликъ, печатной, наклеенъ на полотнѣ, Литовскимъ городомъ отъ Витепска, по обѣ стороны Двины рѣки, и до Вилны“⁸⁾.

Але особливу нашу увагу звертає те, що у царських послів до Кримського хана в 1680 році був „печатный чертежъ, нѣмецкаго тисненія, всего Московскаго государства и всея Малороссійскія страны обоихъ сторонъ Днѣпра, дажь до Крыму и до самого Понтинского моря, вся грады и мѣста и рѣчки и урочища и степи и лѣса изящно изображены, которыя подписаны по латинѣ и по польски“⁹⁾.

Пам'ятка, що цитату з неї ми навели, подає цінні подробиці щодо використання у вжитку московського уряду західньо-європейських мап. Вони були корисні і підчас зносин з кримськими володарями.

Ми знаємо, якої ваги надавав московський уряд південному степовому фронтові. Головною складовою частиною „Книги Боль-

Синодальной ризницы и библиотеки“ арх. Сави, див. вид. 3-е, М., 1858 р. Тільки вступна частина відома в 3 списках (ми за їх вже згадували) по-за кол. Синодальною бібліотекою; списки кол. Синодальної бібліотеки: а) 19, 642, б) 19, 779, с) 781, 112, d) 780, 204, е) 41. Факт перекладу був досить відомий — один з перекладчиків, Епифаній Славинецький, зазначив ще в „Оглавленіи книгъ кто ихъ сложилъ“ — Чтенія Общ. Ист. и Древн. Рос., 1846, № 3, стор. 21; пор. також Ч. О. И. и Д. Р. № 4, стор. 70 — „Каталогъ на словеса сочиненныя Епифаніємъ“.

¹⁾ Ч. О. И. и Д. Р. XV, 114.

²⁾ Врем. Общ. Ист. и Древн. Рос., кн. V.

³⁾ Забѣлинъ, „Дом. бытъ русскихъ царей въ XVI и XVII ст.“, ч. II, М. 1915, стор. 592.

⁴⁾ Бѣлокуровъ, стор. 311.

⁵⁾ Забѣлинъ, стор. 597—опис 1655 р.

⁶⁾ Бѣлокуровъ, 314; Забѣлинъ, 601: „на александринской бумагѣ въ переплетѣ, по обрѣзу золотомъ“.

⁷⁾ Бѣлокуровъ, 38, пор. 65—66, CCCXLVIII.

⁸⁾ Описаніе Документовъ и бумагъ Моск. Арх. Мин. Юст., т. VI, відділ 2, стор. 15.

⁹⁾ Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей, т. II, Од., 1850. „Списокъ съ статейнаго списка... стольника и полковника и намѣстника Переяславскаго Василя Михайлова сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова“, стор. 594.

шого Чертежа“ був опис Перекопського шляху. Ще за Івана IV у царському архіві існували „чертежи и списки украинскихъ городовъ“ (скринька 144) ¹⁾. В опису справам Таємного приказу, що його надрукував В. Ламанський, зустрічаємо поруч інших „чертежъ Азову и Черкасскимъ городамъ“ ²⁾. Чертежам Розряду присвячено окрему розвідку Гвоздаво-Голомбієвського. Він зазначає, що в 1668 р. було двоє мапографічних змальовань південного фронту, а саме згадуються: „Чертежъ болшой наклеенъ на полотнѣ, прибитъ къ скалу, а на немъ подпись: чертежъ полскимъ городомъ и полю, а другая подпись въ немъ: здѣланъ въ Розрядѣ во 135 году. Чертежъ Московского государства городовъ и степи до Азовскаго моря, наклеенъ на полотнѣ ветохъ“ ³⁾. Немає сумніву, що це були оригінали „Большого Чертежа“ — текст до нього, відомий в багатьох списках, поруч різних „чертежей“ належав до книгозбірні царя Федора ⁴⁾. В збірці Посольського приказу згадуються „2 чертежа сакмамъ и городкамъ по степи до моря, и которого году и кто прислалъ, того на нихъ не написано, ветхи“ ⁵⁾. Характерний є факт, що в Розряді були „чертежи“ виключно Лівобережжя (при тому узграниччя) ⁶⁾. Правобережжя в Розрядних „чертежахъ“ не фігурує. Гвоздаво-Голомбієвський та Оглоблін запевнюють нас, що „чертежей“ не заховалося ⁷⁾, але той-таки Архів Міністерства Юстиції, де працювали ці дослідники, пізніш експонував зразки московської мапографії на виставках Археологічних з'їздів ⁸⁾; були тут і „чертежи“ Московського Головного Архіву Міністерства Закордонних Справ ⁹⁾.

¹⁾ Акты... Археографической Комиссии, т. I.

²⁾ Вѣстникъ Русскаго Географическаго Общества, ч. 27 (1859 р.), кн. 9—12, відділ: Корреспонденція и смѣсь, стор. 14 та 15.

³⁾ Описание док. и бум. Моск. Арх. Мин. Юст., т. VI, відділ 2-ий, стор. 12—13.

⁴⁾ Б ъ л о к у р о в ъ, 606: „Описание градовъ Московскаго государства, поль и рѣкъ и всякихъ урочищъ въ красной кожѣ“. Зазначаємо, що „Книга съ чертежу всего Московскаго государства и всѣхъ окрестныхъ государствъ 135 года“ згадується в опису справ вратованих з Розряду підчас пожежі 3/V 1626 р. — див. Н. Л и х а ч е в ъ, „Библиотека и архивъ Московскихъ государей въ XVI столѣтїи“, СПб. 1894.

⁵⁾ Описание, кн. VI, стор. 20.

⁶⁾ Напр., „Чертежъ на столпцахъ, которые города отъ Обояни по рѣкъ по Пслу до Днѣпра, а которого году того на немъ не подписано“ або „Чертежникъ на столпцахъ, которые Украинные и Черкасские города отъ Карпова по рѣку по Ворсклу до Днѣпра, а которого года и хто прислалъ, того на немъ не подписано“—Описание, VI, 19, 21.

⁷⁾ Idem, VI, 4; IV, 202.

⁸⁾ Каталогъ Выставки XII Арх. съѣзда въ г. Харьковѣ, X. 1902. [Відділ] VIII. Картографія №№ 1, 39, 40, 75.

Каталогъ Выставки XIV Арх. съѣзда въ г. Черниговѣ, Ч. 1908 [Відділ] VIII. Картографическій отдѣлъ. В Чертежи Моск. Архива Мин. Юстиції №№ 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99 (але між останніми були і „чертежи“ сибірські, що взагалі далеко краще були відомі). До № 92 треба навести паралелю в чертежі № 193 на виставці XI-го археологічного з'їзду в Києві—від Географічного Музею Московського Університету.

⁹⁾ Каталог XI-го з'їзду—№ 743, 742 — але не південного району; пор. ще чертеж XXXV у виданні: „Сборникъ чертежей Москвы, ея окрестностей и города Пскова, XVII ст.“

Брак московського походження мапографічних матеріалів щодо Правобережжя, що спостерегався навіть після воєнних подій 50—70 років на правому березі Дніпра, після переведення описів міст у цьому районі¹⁾ (а це звичайно у московській практиці було зв'язано з „чертежнымъ дѣломъ“)²⁾, примушував звернутися до тої самої методи, яку я намітив для доби складання „Большого Чертежа“, себ-то до підхідки запозичення даних з західньо-європейських зразків. Що „чертеж“ був необхідний підчас зносин з кримським урядом, переконує у тому, передусім, надзвичайно докладне визначення межі на Правобережжі з боку московських делегатів у „Статейному Списку“ посольства 1680 р. „Взявшись отъ мѣстечка Василькова, издавна до Кіева належащаго до дороги Хвастовской, полемъ. А на томъ полѣ до дороги Хвастовской покопать копцы, а дорогою Хвастовскою мимо мѣстечки Ракитною и Ольшанку къ мѣстечку Синицѣ, до рѣки Роси, тутъ же блиско имѣеть вестися до рѣки Ирденя, а по берегу Ирденя до рѣки Тясмины, а по берегу Тясмины приведчи ниже Чигирина в милѣ, гдѣ рѣчка Чюта впадаетъ, взявшись изъ подъ лѣса Чюта названого, въ Тясмину, опять имѣеть быти отъ Тясмина проважена поперегъ, по-надъ рѣчкою Чютою и по подъ лѣсомъ Чютою, съ того боку отъ Чигирина до верху рѣчки малого-Ингульца, а по-надъ Ингульцомъ симъ боком отъ Днѣпра имѣетца провадити мимо Сѣчи, противъ рѣчки Носаковки въ Днѣпръ впадающей, а противъ Носаковки пришедчи опять отъ Ингульца — малого до верха Носаковки подѣлатъ полемъ копцы, а Носаковкою придти до самого Днѣпра“³⁾. Московський уряд мріяв утворити обширі форпости на Правобережжі та забезпечити переправи на Дніпрі. Татари мали всі підстави відповісти московським послам, що „они... по словесному.. пространному объявленію, межі о разграниченіи межъ государствъ выразумѣть не могутъ и урочищъ таковыхъ не знаютъ, и чтобъ имъ тѣмъ урочищамъ дали писмо, также чертежъ учинили и подписали татарскимъ писмомъ“⁴⁾.

Московські послы бачили, що „хотя о томъ чертежа изъ Польскаго Приказу недано толко без такого плана и чертежа обойтитца... невозможно“. Тяпкін та Зоров у своєму Статейному Списку розповідають, як вони „о чертежѣ призвали къ себѣ въ совѣтъ посланного отъ Гетмана Ивана Самойловича, Прилуцкого полку писаря Семена Раковича и казаковъ съ нимъ будущихъ, Тимофея Федорова

СПБ. 1861 р. — Записки отдѣленія русской и славянской археологін Русскаго Археологическаго Общества, т. II.

¹⁾ Див. напр., Акты Южной и Западной Россіи, т. X.

²⁾ Для характеристики московської практики — історично-географічний вступ до праці С. Ф. Платонова — „Очерки по исторіи смуты въ Московскомъ государствѣ“, 1901 р.; пор. також розвідку М. М. Оглобліна (численні вказівки).

³⁾ Записки Од. Общ. Ист. и Древн., т. II, стор. 592.

⁴⁾ Там-же, 594.

съ товарищи, которые въ Запорожьѣ по Днѣпру живали и тѣ степныя рѣчки и урочища и города и мѣстечки... знаютъ, и говорили имъ: могутъ ли они тѣ урочища, памятью своею, на чертежъ написать подлинно“. При тому посла показали вищезгаданий „печатной чертежъ, нѣмецкаго тисненія“. „И писарь Семень Раковичъ съ казаками своими сказали, продовжує Список, что мочно, примѣняючись къ тому печатному чертежу тѣ урочища, объявленныя межи, имъ памятью и знаемостью своею написать, понежъ тотъ печатный чертежъ съ ихъ знаемостью и съ памятью о тѣхъ урочищахъ зѣло сходенъ. И за тѣмъ нашимъ общимъ совѣтомъ, писарь Семень Раковичъ чертежъ учинилъ и написалъ ево своею рукою, слово въ слово, какъ тѣ грады и лѣса въ своихъ положеніяхъ обрѣтаются, такъ онъ надъ ними и подписалъ. А надъ тѣми его подписками велѣли ми подписать татарскимъ переводчикомъ“¹⁾. Цікаво, що татари були завдоволені цією мапою остільки складного походження та казали, що „тотъ чертежъ написанъ разумно, правдою“ та що „тотъ чертежъ учиненъ самымъ дѣльнымъ расположеніемъ тѣхъ урочищъ и рѣкъ и рѣчекъ и земель“²⁾.

Що до цієї мапографічної праці притягнуто Семена Раковича з товаришами, це факт цілком нормальний в московській практиці — в „Книгѣ Большого Чертежа“, напр., дніпрянські пороги описано на підставі „сказки запорожскихъ черкасъ“. На Правобережжі у другій половині XVII в. московський уряд мав справжню розвідку³⁾. Але все-ж, навіть при досвіді Раковича, для утворення чертежу необхідно було користуватися, як зразком, мапою, що охоплювала обширний район од Василькова до Носаківки. Наше завдання — намітити можливе джерело цієї московсько-української мапографічної праці.

Передусім, західньо-європейський оригінал був досить докладний в змальованні Правобережжя — на ньому „слово въ слово“ повинні були знайтися усі зазначені в Списку пункти та урочиська, або принаймні більшість з них. Маючи на увазі, що Список згадує „печатный чертежъ... всего Московскаго государства“, зупинімося перше на сучасних мапах Московії. Вказівка на „нѣмецкое тисненіє“ чертежу не полегшує справи — термін „німецький“ був надто широкого значіння. Що були підписи „по латинѣ и по польски“, це потребує пояснень у дальшому.

Матеріяли для мапографії Московії, як окремої політичної одиниці, підібрано в збірці В. О. Кордта, але непродукційно було-б його розглядати відокремлено від мапографічних творів, що їх присвячено Польщі, Литві та так зв. Малій Татарії. Річ у тому, що всі вони для району Правобережжя (Наддніпрянського) мають спільне джерело

¹⁾ Там-же, 594—595. ²⁾ Там-же, 595, 600.

³⁾ Акты Южной и Западной России, різні томи.

і всі вони тримаються однієї традиції. *Kanyof* та *Cerkaszy* фігурують ще на мапі М. Кузана ¹⁾, що в назві своїй зазначала і *Russiam*, але, як гадають, Б. Вановський вплинув на усеньку мапографічну творчість XVI в. — встановлюється більше-менше одностайний тип змалювання цікавого для нас району. Поминаючи Дененкінсона, що був ще відомий у XVII в. ²⁾ (він не дав для Правобережжя жадних подробиць) або Герберштайновські мапи, популяризовані у Мюнстера ³⁾ у Меркатора бачимо в мапі Московії — *Ross flu*, *Canioa* (на *Pci!*), та *Czercasi*, *Інгул(?)* без напису ⁴⁾. Район більш західній ми обслідували в раніш згаданій нашій публікації. Локалізація Канева на *Pci* є надзвичайно характерна ознака, що її ми спостерегаємо протягом XVI в. в усіх головних мапах того району. *Canioa* на *Pci* поруч з *Czercasi* та *Tasmena flu* зазначено вже на Мюнстеровій мапі Польщі, найближчій хронологічно до творів Вановського ⁵⁾. У мапі „*Lithuania*“ Меркатора той-же хорографічний матеріал, що у згаданому вище його творі ⁶⁾ фігурує вже *Biala Serkev*; у подвоєній Синюсі треба бачити натяк на *Інгул*. Його „*Taurica Chersonesus*“ нових подробиць не подає ⁷⁾. Взагалі Меркатор працював протягом досить довгого часу (з 1545 р.) — його традиція панувала і в першій половині XVII в.

Відома мапа Польщі Гродецького, що на ній ми докладно зупинилися у розвідці, присвяченій „*Большому Чертежу*“, для Наддніпрянського Правобережжя виявляє тут традицію Вановського — *Kanyow* на *Pci*; з інших пунктів — тільки *Cyrgasij*. *Biala Serkow* фігурує тільки на мапі первісній, 1559 р. ⁸⁾.

Отже, і Мюнстер, і Меркатор, і Ортемій (Пограбій!) поширювали цей досить бідний що-до змалювання Правобережжя тип Вановського. Інші мапи, другорядні, менш приступні та популярні, ми проминаємо ⁹⁾.

Значне збільшення даних для Правобережжя дає тільки мапа Литви, що зв'язується з ім'ям М. Радзивила та відома в науковому вжитку з 1613 р. Тут вже фігурують поруч *Bialla sierkiew* та *Wasilkow*, — *Olsanka*, *Bohuslaw*, *Korsun oppidum a Rege Stephano exstructum Anno 1581* ¹⁰⁾ — це все на *Ros fl*. *Kaniow* локалізовано вже на Дніпрі. Нижче від Роси зазначено окрім *Czyrkassy* також і *Mossny* ¹¹⁾. Ці пункти лежать у нижньої межі (мапи) і тому ця відома мапа не відповідає досить чітко зазначеним межам чертежу „Списка“ — „даже до Крыму и до самого Понтинского моря“. А вона була у складі

¹⁾ Кордт, I сер., I вип., 2; I с., II, 19.

²⁾ Idem, I с., I, 17—20. ³⁾ Idem, I с., I, 11—16. ⁴⁾ Idem, I с., I, 24.

⁵⁾ Idem, I с., II, 20. ⁶⁾ Idem, I с., II, 10. ⁷⁾ Idem, I с., II, 11.

⁸⁾ Idem, I с., II, 23, 24, 21. ⁹⁾ Як, напр., мапи Мазіна та инш.

¹⁰⁾ Напис цей повторюється на аркуші III-му „*Delineatio Specialis*“ Боплана і тим самим доводить, що Боплан використав своїх попередників у мапографічній праці — див. Кордт, I с., II, 3.

¹¹⁾ Кордт, I с., II, 13—16.

атласу Влаец, і через те досить приступна московитам. Ми згадали Радзивилівський твір, маючи на увазі його вплив на мапи Московії Маси та Герітса ¹⁾, що панують у мапографії Східньої Європи протягом XVII в. Але для Правобережжя ці твори не дають сливе нічого: гідрографічна сітка, у якій знаходимо і Рось і Тясмин і обидва Інгульці, можливо ще один малий доплив Дніпра вище за Інгулець, не має написів (!); з міст зазначено тільки Biallaserkiew та Czyrkaszy. Запозичення з „Литви“ Радзивила, перш за все,— у наявності на Дніпрі пункту Monaster, що фігурує на додатковій мапі течії Дніпра при згаданій мапі „Литви“. Нагадаємо, що останню штихував той-таки Герітс. Вповні ідентичний список пунктів в цих мапах на Лівобережжі (Russinow, Praisslau, Lubne, Nalubou та инш.). До цієї-ж мапи в зображенні Наддніпрянщини доходить і „Taurica Chersonesus“ в атласі Влаец.

Висновок наш, що жадна з відомих та популярних у XVII ст. мап Московії не може бути оригіналом, що за його згадують Тяпкін та Зоров. „Примѣняючись къ... печатному чертежу“, утворити докладну мапу Правобережжя з визначенням усіх пограничних урочиськ на підставі мап Маси та Герітса не можна було. Брак написів позбавляв можливості орієнтуватися в графічних визначеннях—обширий район Правобережжя вміщений часто в декількох квадратних сантиметрах. Ми примушені визнати, що в найбільш поширених та популярних типах мап Московії оригіналу для цього „чертежу“ ми не відшукаємо.

Але чертеж „Списку“ охоплював окрім Московської держави ще й „всея Малороссійскія страны обоихъ сторонъ Днѣпра, даже до Крыму и до самого Понтинского моря вся грады и мѣста и рѣчки и урочищи и степи и лѣса“. Як робітнику, висовуємо думку, що перевага була тут за „Малороссійской страной“, а також що Московська держава згадується тут, передусім з своєрідного етикету відносно царського уряду; при тому вона справді фігурувала на мапах сусідніх країн (і на мапах України) в більшій чи меншій частині своєї території. А втім, ми вже з'ясували, що й мапи Польщі та Литви, так само як і Малої Татарії (Taurica Chersonesus) першої половини XVII в., як і попередні, також не давали матеріялу для утворення докладного „чертежу“ Правобережжя.

Оригінал для останнього треба шукати, на нашу думку, в мапах Бопланових.

Мапи Бопланові, що з них головна цінність 2-го випуску „Матеріаловъ“ В. О. Кордта, дали, порівнюючи з попередніми, виключне багатство даних і панували в безлічі переробок та модифікацій мало не століття. Основною в низці його творів та вигідною для переробок була „Delineatio Specialis Ucrainae“ ²⁾. Для району, що є за об'єкт

¹⁾ Idem, I с., I, 29, 31; II в., 44, 45; II с., I в., 15.

²⁾ Idem, I с., II, 1—8, зокрема аркуш 4 та 3.

нашого дослідження, мапа ця подає силу подробиць — усі визначення „Списку“ цілком можливо локалізувати та пристосувати до цієї мапи. Але ми повинні зупинитися на тій з мап Бопланових, котра подає нам загальний огляд України аж до „Понтинського моря“. В цьому відношенні відповідає нашим рамцям „Delineatio generalis Ucrainae“¹⁾. Ця мапа в переробках мала назву: „Typus generalis Ucrainae“. Ми знаємо її аркуші, що вийшли „ex officina Janssonio-Waesbergiana et Mosis Pitt“ 1680 р.²⁾, а також „ex officina Abrahami Wolfgang“ — G. Valk та P. Schenk³⁾. Здається, у творах Бопланових є підстави бачити джерело або паралелю до „картъ южныхъ областей Россіи, составленныхъ во время присоединенія Малороссіи къ Россіи при царѣ Алексѣѣ Михайловичѣ“, що їх (3 один.) експонувало кол. Головне Інженірне Управління на Московській Географічній Виставці 1892 р.⁴⁾ та на Виставці XI-го Археологічного З'їзду в Києві⁵⁾. Е. Шмурло доводить, що в польських написах цих мап треба шукати їх походження. Нагадаємо, що чертеж Тяпкіна мав написи „по латинѣ и по польски“. Транскрипція назов у Боплана справді могла справити відповідне вражіння.

Що-до пунктів та урочиськ згаданих у Списку, то вони усі локалізуються на цій мапі, починаючи від Василькова та Фастівської дороги вдовж містечок Olszanka та Rakitna до Senecza на Ros R, від останньої до Ірдинського болота, яке так влучно передано на мапі Боплана (але без напису); в районі Tazmin R на мапі бракує річки Чюти, але розташування лісів на південь від Czehrŭn передано досить докладно — ліс Чюта або Чута належав до лісового комплексу, відомого з давен під назвою: Nigra silva; Чорний ліс (Czarny Las Боплана) репрезентує скілька лісових масивів, у тому і Чутянський. У степовій смузі Ingulet Mały R та Nosokowka R на Боплановій мапі дають цілковиту можливість намітити і реальну в умовах тодішнього життя межу і далі до Дніпра. Семен Ракович з козаками своїми мали підстави посвідчити, що „тотъ печатный чертежъ съ ихъ знаемостью и съ памятью о тѣхъ урочищахъ зѣло сходенъ“. Герітсова або Масовська мапи такого вражіння зробити не могли.

Ми при всьому тому не настоюємо, що саме „Typus generalis“ був у руках московських дипломатів. Не меншу за нього мала зв'язність Бопланова мапа Польщі, дуже проста по своєму малюнку

¹⁾ Idem, I c., II, 9.

²⁾ Репродуковано у виданні В. Ляскоронського: „Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся къ Южной Россіи“, К. 1898. J. Janssonius дав цей „Typus“ ще в виданні „Atlas contractus“ 1666 р. В. Ляскоронський, заплутавшись в численних репродукціях Бопланових оригіналів вважав його навіть за прототип Бопланової мапи, op. cit., 10—11.

³⁾ Див. E. Rastawiecki. Mappografia Dawnej Polski, W. 1846, стор. 109, № 29.

⁴⁾ Див. Историческое Обозрѣніе, т. V, 1892 р. 136 (стаття Е. Шмурло).

⁵⁾ Каталог, відділ картографічний, № 718.

у первісній своїй редакції¹⁾, але потім ускладнена за рахунок його мап України — багато зробив, щоб поширити цю мапу Сансон²⁾. Безумовно, „Polonia“ Бопланова захоплює більші простори Московщини, ніж генеральна мапа України, але вона при тому порівнюючи схематична і завдає деяких труднощів для орієнтування. Коли московські агенти ще мали підстави зараховувати „Малоросійську страну“ до московської держави, то з мапою Польщі такі трансформації були-б навіть в очах московських урядовців ризиковиті.

Публікація Бопланових мап відбилася і на мапографії Московщини. У мапі „La Russie Blanche ou Moscovie“ в виданні P. Schenk'a (2-ої пол. XVII в.) вже фігурує ціла низка міст та містечок, що уперше стали відомі в мапографії у творах Боплана. Знов-таки ця мапа для Правобережжя має значіння схематичного огляду.

Будь-що-будь, нехай-би в якій редакції був приступний для московських діячів Боплан, матеріал, що він його зібрав, увійшов у вжиток московського урядового апарату та компенсував брак відомостів про Правобережжя — що дававсь у знаки і на початку XVII в. і наприкінці його. Яка була велика потреба в цьому матеріалі, видно з того, що Петро I доручив перекласти Алярдовську мапу Польщі тієї-ж Бопланівської версії³⁾. Коли Менгден та Брюс склали мапу південної частини Московського царства, Правобережжя трактовано знов-таки за якимось Боплановим оригіналом⁴⁾.

Наша замітка зв'язує ці досягнення Петрівської доби з загальним процесом розвитку московської мапографії. З другого боку, вона поповнює наше уявління про вплив та поширення Бопланівської версії та, нарешті, накреслює головні лінії в історії мапографії Правобережжя.

¹⁾ Кордт, I с., II, 25—26.

²⁾ Idem, I с., II, 42; текст — стор. 26.

³⁾ Idem, I с., II, 37; текст — стор. 24.

⁴⁾ Idem, I с., II, 41; текст — стор. 26.